

УДК 364:316.42:351.84:304.2

В. Лаврухін

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Запропоновано аналіз категорії “соціальний захист”, визначено її структуру і місце у соціальній політиці держави. Досліджено теоретичні підходи до формування системи соціального захисту, розглянуто складові соціального захисту.

Ключові слова: соціальний захист, система, держава, соціальна політика, державне управління.

На сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що соціальний захист населення визнається однією з обов’язкових функцій сучасної розвиненої держави і суспільства. Практично ніким не ставиться під сумнів її необхідність і запитаність, проте вельми гарячі суперечки про види, форми, способи і конкретні заходи, що створюють ту або іншу модель національної системи соціального захисту, указують на певні проблеми у цій сфері. Соціальна політика сучасної демократичної держави з високим рівнем економічного розвитку спрямована на забезпечення життєвих потреб кожної людини, підтримку суспільного добробуту, створення умов для його досягнення, рівних для всіх. Особливої актуальності це питання набуває в період реформування державного управління в Україні. Кожне суспільство і кожна держава відповідно до рівня свого розвитку та фінансової спроможності формує власну соціальну політику та розвиває механізми державного управління соціальним захистом.

Теоретична рефлексія з приводу соціального захисту населення і державної політики щодо його забезпечення відбувається упродовж останніх десятиліть. Вагомий внесок у розробку загальної теорії та спеціальних питань соціального захисту населення зробили: Н. Борецька, Е. Лібанова, В. Новіков, О. Палій, А. Сіленко, В. Скуратівський та інші. Науковій розробці питань соціального захисту населення присвячені також дослідження М. Білинської, Е. Гансової, М. Кравченко, М. Огай та інших дослідників. Серед зарубіжних вчених це питання досліджували Б. Гурне, Л. Пал, Г. Райт, М. Теренс та інші.

Однак за наявності чималої кількості напрацьованих вітчизняних та зарубіжних вчених із проблематики соціального захисту населення існує потреба у подальшому дослідженні цієї сфери соціальної політики. Це обумовлено недостатнім рівнем розробки теоретичних підходів до визначення сутності соціального захисту населення, його компонентів. Тому обґрунтування теоретичного забезпечення соціального захисту, узагальнення теоретичних проблем державного управління системою соціального захисту є вкрай актуальним, що й обумовило вибір теми дослідження.

Метою статті є теоретичний аналіз категорії “соціальний захист”.

У результаті проведеного нами аналізу існуючих джерел можна зробити висновок про те, що значна частина дослідників соціального захисту використовує інструментальний підхід і розглядає феномен соціального захисту в широкому і вузькому значеннях, визначаючи його перш за все як сукупність (систему, комплекс) якихось заходів, дій, заходів, програм, стратегій та інші, рідше – як систему гарантій (зобов’язань –

економічних, правових і соціальних, соціально-економічних, політичних тощо), систему суспільних відносин, політику або систему державної політики, обов'язок держави, суспільний механізм, соціальний інститут [1]. В "Енциклопедії державного управління" зазначається, що соціальним захистом позначають увесь комплекс заходів, спрямованих на створення безпечного соціального середовища людини [2]. Ця система (комплекс, політика) здебільшого спрямована на: дотримання прав людини (соціальних та інших); забезпечення соціальних гарантій, гідного життя (якості життя) людини або окремих груп населення, задоволення потреб; підтримку доходів населення в особливих ситуаціях, створення умов самореалізації тощо. Дослідники, що використовують політекономічний підхід, інтерпретують соціальний захист як наукову категорію, яка може відображати відносини щодо перерозподілу національного доходу з метою соціального захисту, що розуміються дослідниками по-різному (забезпечення доходу, прожиткового мінімуму тощо). У такому контексті об'єктом соціального захисту є людина, зокрема її матеріальне або суспільне становище, незалежно від її статі, віку, національності тощо, а також різні групи і спільноти (зокрема робітники, працевзайняті, населення та інші), сам же соціальний захист як суспільне явище виник на відносно пізніх стадіях розвитку людського суспільства (капіталізм, соціалізм, індустріальне суспільство тощо). Таким чином, одна частина пропонується на сьогодні визначень соціального захисту може належати тільки до історично обмежених періодів, наприклад, до індустріального періоду (суспільства), періоду капіталізму або соціалізму тощо, а інша буде обмежена рамками певних суб'єктно-об'єктних категорій – держави, зайнятих, дітей, інвалідів, жінок, людей похилого віку тощо. Розуміння встановлених конкретними дослідниками меж дозволяє нам розглядати як окремі випадки загальної теорії всі існуючі наукові точки зору в рамках відповідного їм історичного періоду еволюції соціального захисту або відповідних суб'єктно-об'єктних категорій [3]. У такому контексті пропонується нами загальнотеоретичне визначення дефініції "соціальний захист", відмінне від існуючих, знаходиться в логічному зв'язку з низкою базових положень.

По-перше, доцільно визначитися із співвідношенням уявлень про поняття "безпека", "захищеність" і "захист" стосовно соціуму.

На нашу думку, оточуюче конкретну людину середовище і у вузькому, і в широкому значеннях завжди для неї небезпечно, тому поняття "соціальна безпека" є умовним і означає такий стан людини (суспільства), який характеризується зниженням або нормальним ступенем небезпеки (загрози) для неї в навколишньому середовищі. Можливість досягнення стовідсоткової безпеки для звичайної людини (та і всього людства) – це небезпечний для суспільної свідомості і економіки міф, який не доцільно підтримувати на державному рівні, особливо в умовах сучасного стану економіки.

Поняття "соціальна захищеність" також указує на певний стан людини (суспільства), і, своєю чергою, передбачає не тільки усвідомлення існуючих загроз, але і здійснення необхідних профілактичних, охоронних та інших дій для усунення цих загроз або нейтралізації (мінімізації) їх наслідків, і виявляється через стан захищеності як досягнутого результату.

Своєю чергою, здійснення необхідних профілактичних, охоронних і інших дій для усунення існуючих загроз або нейтралізації (мінімізації) їх наслідків є діяльність, яка визначається як захищаюча або захисна. Таким чином, "захист" загалом і "соціальний захист" зокрема припускають активній, цілеспрямованій і позитивній дії суб'єкта, який захист надає.

По-друге, наскільки широким може бути уявлення про предмет соціального захисту? На наш погляд, саме в цьому випадку “соціальне”, не дивлячись на всю широту практичного застосування цього слова, не означає абсолютну безмежність розповсюдження даного виду захисту. На нашу думку, існують достатньо чіткі критерії визначення цих меж, які потрібно розглянути детально.

Людське суспільство в будь-якому масштабі (планетарному, національному тощо), поза сумнівом, є системою, що самоорганізовується, і упродовж свого існування з метою самозбереження виробляло певні механізми виживання, передусім – як біологічної популяції. Природна еволюція цих механізмів зумовила ті або інші форми суспільної організації – у вигляді соціальних інститутів, держав, міжнародних органів управління тощо. Розвиток людського суспільства, своєю чергою, невіддільний від розвитку економіки як первинної ланки життєзабезпечення, і, оскільки іншого способу взаємодії з природою, окрім праці, у людини немає, то, відповідно, колективна праця є базовим соціальним і економічним процесом, а для членів суспільства участь в колективній праці (у різних формах) є єдиним доступним способом життєзабезпечення. На нашу думку, участь в колективній праці може бути безпосередньою і опосередкованою, безпосередня – особиста участь у трудовому процесі (жива праця), опосередкована – володіння на законних підставах (наприклад, спадкоємство) неспожитими раніше результатами чужої праці в натуральній і грошовій формі (упредметнена праця). Тому всі форми суспільного устрою, що історично склалися, і його елементи, зокрема держава і правоохоронні органи, норми права, інститути громадянського суспільства тощо, так чи інакше забезпечують адекватну історичним умовам соціальну адаптацію і інтеграцію індивіда в соціум, тобто участь членів суспільства в колективній праці і розподілі її результатів так, щоб підтримувалися певний рівень і якість життя людей з метою відтворення суспільства як такого.

Очевидним і бажаним результатом еволюції суспільного устрою світовою спільнотою в даний час визнається, за деяким винятком, територіально виділена (національна) держава, функціонально орієнтована на вирішення соціальних питань, тобто оптимальне (по мірі можливостей) задоволення потреб населення, як базових, так і соціальних, за рахунок і в результаті його (населення) трудової (суспільно корисної) діяльності. Відповідно, забезпечення суспільством кожній працездатній людині права і можливості працювати, передбачає, своєю чергою, створення умов для реалізації цих прав, зокрема забезпечення особистої безпеки, збереження здоров'я, отримання професійної або іншої необхідної освіти, а також механізми захисту своїх прав через спеціальні органи, установи і інститути, судову систему, демократичні процедури тощо. Таким чином, практично всі інститути сучасного суспільства, на нашу думку, покликані в міру можливості забезпечувати якийсь нормальний стан людини як члена суспільства з певним соціальним статусом, що характеризується нормальним ступенем її соціальної адаптації і інтеграції в соціум (її праце- і дієздатністю, участю в житті суспільства, рівнем і якістю її життя), зокрема захистом її громадянських, соціальних і економічних прав, фізичним захистом особи тощо, і тому до механізмів саме соціального захисту належати не повинні. В даному випадку можна використовувати узагальнювальний термін “соціетальний захист”, що означає базову реалізацію захисної функції людського співтовариства з метою забезпечення його виживання хоча б як біологічного виду.

У цьому плані важливе значення для практики соціального захисту набувають уявлення суспільства про продуктивну (значущу) працю (діяльність), оскільки соціальний

статус індивіда історично визначається в прямій залежності від таких уявлень, а в історії еволюції людського суспільства відомі приклади, коли до зайнятих у сфері суспільно значущої (тобто продуктивної) праці могли належати: тільки правителі, тільки воїни, тільки чоловіки (жінки), тільки працездатні, зайняті в матеріальному виробництві, зайняті тільки заробітною працею тощо, тоді як видів діяльності, не тільки суспільно корисною з точки зору відтворення людства, але і винагороджуваної тим або іншим чином, значно більше, і до них потрібно зараховувати і репродуктивну, і батьківську, і домогосподарську працю, а також різні види трудової діяльності у сфері соціального захисту. У зв'язку з цим вторинний або встановлений соціальний статус об'єкту соціального захисту визначається тією функцією, що вимагається від нього суспільством і роллю в системі суспільного виробництва ((не)засуджуваний утриманець, "представник бога", (різною мірою) працездатний) і може припускати відповідні заходи соціального захисту принизливого (зокрема знищення і ізоляція), прославляючого або рівного характеру.

Оскільки основним правилом природного відбору в природі є правило "виживає найбільш пристосований", відповідно, деяка кількість слабких і менш пристосованих до поточних умов життя осіб в будь-якій популяції в той або інший момент часу приречена на вимирання. Але людське співтовариство, як це неодноразово було встановлено, покорується не тільки інстинктам, але емоціям і розуму, і здатне допомогти слабкішому побратиму, причому може робити це одночасно з альтруїзму, потреби володарювати, емоційно-плотських переживань, міркувань вигоди, етичних підстав тощо [4]. "В процесі антропогенезу людина досить рано почала розвиватися всупереч біологічним законам. Згідно із останнім усередині групи і між групами повинна йти постійна боротьба і відбір сильніших. Для виживання роду і його успіху в міжвидовій конкуренції украй шкідливо залишати в живих хворих, старих і інвалідів. Але саме це з наростаючою швидкістю відбувалося в людському суспільстві. Складається враження, що історія людства – це врешті решт удосконалення системи соціальної допомоги і захисту" [5].

Таким чином, саме захист, незалежно від свого вигляду і форми, що надається конкретній "слабкій" людині суспільством або елементами суспільства в особливих випадках за рахунок колективних ресурсів, є "соціальним". Для ухвалення рішення про надання заходів соціального захисту конкретному об'єкту в більшості випадків, можна сказати, історично, ключове значення має уявлення суб'єкта захисту про вину об'єкта (індивіда) в його "слабкому (ненормальному)" стані, оскільки наявність вини і її відсутність передбачають різні способи суспільної допомоги. Тому, на наш погляд, необхідність саме в "соціальному" захисті виникає тільки за об'єктивної відсутності і/чи обмеженні можливості конкретного індивіда реалізувати свої права на певне місце в суспільному виробництві і частці життєзабезпечення (тобто за порушення необхідного рівня соціальної адаптації та інтеграції в соціум) через причини, які детерміновані суспільством, і можуть бути цим суспільством визнані як достатні підстави для надання соціального захисту. Цими причинами згідно з сучасною термінологією є соціальні ризики, обумовлені фактом і формами існування людського суспільства. Якщо розглядати соціальні ризики як підставу для соціального захисту кожного члена суспільства, то ми можемо сформулювати поняття соціального ризику як вірогідного настання такої соціально обумовленої події, не залежної від індивіда, яке зменшує (припиняє) можливість його звичного (нормального) соціального та/або біологічного життя.

По-третє, соціальний захист як суспільне явище є змішаним. З одного боку, характеристики нормального стану конкретної людини як рівня його соціальної адаптації

і інтеграції в соціум (права і свободи, власність, матеріальний добробут, доступ до суспільства, культурних і інших цінностей тощо) можуть бути різні, і визначаються не тільки досягнутим рівнем соціально-культурно-економічного розвитку конкретного суспільства, країни, держави, але і тим вторинним соціальним статусом, який привласнюється індивіду як реальному об'єкту соціального захисту. Тому принципи соціального захисту, види, обсяги і механізми реалізації формуються, зокрема законодавчо, на певний момент часу з урахуванням уявлень всього суспільства або найактивнішої його частини про суспільну необхідність і справедливість соціального захисту, тобто виражають деякі соціальні, зокрема правові, психологічні тощо, відносини з цього приводу.

З іншого боку, соціальний захист припускає певний рух ресурсів, оскільки одержує втілення у матеріальних і нематеріальних благах, послугах, що надаються у порядку первинного і вторинного розподілу (перерозподілу) об'єктам соціального захисту. Таким чином, у процесі соціального захисту виникають економічні відносини – з приводу виробництва, розподілу і перерозподілу суспільного продукту з метою надання соціального захисту. Окрім того, у міру розширення видів і форм соціального захисту виробництво соціально значущих товарів і надання послуг для певної частини населення з часом стає самостійним сектором продуктивної економіки, створюючи не тільки продукти (товари і послуги), але і робочі місця.

По-четверте, сукупність наукових поглядів на суть соціального захисту доцільно розглядати не стільки відповідно до прийнятих методичних і методологічних підходів, скільки ґрунтуючись на розумінні різного існування соціального захисту як соціально-економічного і соціокультурного феномена упродовж змінюючих один одного історичних періодів розвитку людського суспільства. По суті, як було зазначено вище, велика частина пропонованих на сьогодні теоретичних досліджень, що пропонують відповідні визначення соціального захисту, може належати тільки до історично обмежених періодів, наприклад, до індустріального, періоду капіталізму або соціалізму тощо, а інша частина обмежена рамками певних суб'єктно-об'єктних категорій – держави, зайнятих, жінок тощо. У зв'язку з цим, розуміння меж, що мають на увазі конкретними дослідниками, навіть ними і не усвідомлюваних, дозволяє нам розглядати всі існуючі наукові точки зору в рамках відповідного їм історичного періоду еволюції соціального захисту або відповідних суб'єктно-об'єктних категорій як окремі випадки загальної теорії соціального захисту, а широкий і вузький підходи у дослідженні соціального захисту можна розглядати як відповідно загальнотеоретичний і вузькоспеціалізований.

Таким чином, констатуємо особливостями акту (дії) соціального захисту є: 1) наявність “сильного” (суб'єкта) і “слабкого” (об'єкта) індивіда; 2) визнання факта слабкості (стан об'єкту); 3) відсутність його “вини” (соціальний ризик); 4) доступність необхідних ресурсів (матеріальних і нематеріальних). Постійно існуючою основою соціального захисту є біологічні особливості людей (здатність переживати почуття, емоції, мати потребу в допомагаючій поведінці, здатність думати і міркувати), у міру розвитку соціуму їх доповнюють різні соціальні ритуали і норми, зокрема релігійні, надалі – науково-практичні конструкції і світогляд, суспільний і індивідуальний, визначаючи, врешті рещт, реальну поведінку індивіда як об'єкта і суб'єкта соціального захисту. Постійно існуючим видом соціального захисту в будь-якому соціумі є допомога в різних формах, яку надають сильніші члени суспільства, індивідуально або спільно, слабкішим (об'єктивно або суб'єктивно) членам цього суспільства. Хоча на перший

погляд соціальний захист є одним із додаткових до біологічного соціальних механізмів забезпечення виживання слабких (умовно) членів соціуму, але, оскільки на практиці соціальний захист не завжди може бути спрямований саме на фізичне виживання об'єкта захисту, і навіть, навпаки, може полягати в "милосердному" позбавленні життя в певних умовах (евтаназія), то і феноменальна суть соціального захисту не може зводитися тільки до додаткового механізму фізичного виживання слабких, охоплюючи і складніші відносини. Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок про те, що соціальний захист має розглядатися як соціально-економічна категорія, яка відображає сукупність відносин, що складаються в суспільстві з приводу виробництва, розподілу і перерозподілу суспільного продукту з метою забезпечення адекватної соціальної адаптації і інтеграції індивідів, не здатних самотійно справитися з негативною дією соціальних ризиків.

Категоріальний статус соціального захисту підкреслює об'єктивність його існування як *позачасового* соціально-економічного і соціокультурного феномена і вимагає формування цілісної (загальної) теорії соціального захисту в межах суспільних (соціально-економічних) наук.

Предметом категорії соціального захисту є необхідний, відповідний встановленому соціальному статусу в певних історичних умовах, рівень соціальної адаптації та інтеграції в соціум об'єкта соціального захисту, адекватний можливостям суспільства і його самого. Встановлений соціальний статус об'єкта соціального захисту визначається тією функцією і роллю в системі суспільного виробництва ((не)засуджуваний утриманець, "представник Бога", різною мірою працездатний), що вимагається суспільством від об'єкта, і може припускати відповідні заходи соціального захисту принизливого (зокрема знищення та ізоляція), прославляючого або рівного спрямування.

Об'єктом категорії соціального захисту є індивід або групи індивідів (різного рівня), відмітною особливістю якого (якої) є низька (знижена) порівняно з іншими здатність виживати або адаптуватися в конкретному соціумі (фізична, розумова, психологічна, соціальна слабкість, постійна або тимчасова).

Основна функція соціального захисту як категорії полягає у відновленні порушеного дією соціальних ризиків рівня соціальної адаптації та інтеграції в соціум конкретних індивідів. Основна функція соціального захисту реалізується через низку конкретних (спеціальних) функцій, які можуть бути класифіковані за різними підставами, зокрема як функції життєзбереження, життєприпинення і життєзабезпечення. У складі конкретних функцій Роїк, Якушев, Горелов, Бабіч та інші виділяють економічну, політичну, профілактичну і інші спеціальних функцій [6].

Механізми реалізації вимог соціального захисту як наукової категорії у різних історичних і цивілізаційних суспільствах утілюються в сукупності видів і форм соціального захисту, вживаних конкретним суспільством, зокрема в системах соціального захисту на національному і позанаціональному рівні.

У масштабах суспільства загалом соціальний захист може набувати системності, але, на нашу думку, лише тимчасово і лише за умови активної участі в ній суб'єктів, володіючих щонайвищою владою, наприклад, держави, як об'єктивно найзначущішого і ресурсоволодіючого суб'єкта захисту.

Висновки

З аналізу спеціальної літератури і соціально-економічних процесів, які відбуваються в суспільстві, можна зробити висновок, що соціальний захист як предмет

вивчення може розглядатися конкретніше як: система, інститут, галузь знання, діяльність, зокрема професійна, вид або елемент діяльності, мета діяльності і процес.

Так, з огляду інституційної економічної теорії соціальний захист безумовно можна розглядати як соціально-економічний інститут, який є сукупністю формальних і неформальних правил, регулюючих суспільні відносини з приводу виробництва, розподілу і перерозподілу суспільного продукту з метою забезпечення адекватної соціальної адаптації та інтеграції індивідів, не здатних самостійно впоратися з дією соціальних ризиків. З огляду на теорію соціального управління, система соціального захисту є інституційною системою (сукупність інститутів), забезпечуючих виробництво, розподіл і перерозподіл сукупного суспільного продукту у вищезгаданих цілях. До сукупності інститутів, якщо вони використовуються, належать інститути страхування (зокрема соціального), допомоги і підтримки, соціального обслуговування (роботи) і тощо.

Пропоноване нами розуміння суті соціального захисту відображається у відповідному формулюванні, яке описує всі його значущі характеристики, і дозволяє, на нашу думку, по-перше, достатньо чітко визначити межі (фізичні і нематеріальні) соціального захисту, по-друге, коректно здійснити систематизацію соціального захисту в будь-якому суспільстві, і, по-третє, ефективно здійснювати прогнозування необхідного розвитку системного соціального захисту у міру розширення переліку соціальних ризиків.

Література

1. Державна політика в соціогумантарній сфері [Текст] : підручник / авт. кол. В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник [та ін.] ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського. — К. : НАДУ, 2010. — 284 с.
2. Кравченко М. В. Соціальне забезпечення / М. В. Кравченко // Енциклопедія державного управління [Текст] : у 8 т. Т. 1 / наук.-ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова) [та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — К. : НАДУ, 2011. — С. 564.
3. Соціальний захист населення України [Текст] : монографія / авт. кол. : І. Ф. Гнибіденко, М. В. Кравченко, О. Ф. Новікова [та ін.] ; за ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. — К. : НАДУ, 2009. — 184 с.
4. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы [Текст] / Е. П. Ильин. — СПб. : Питер, 2002. — 512 с.
5. Добренёв В. И. Социальная антропология [Текст] : учебник / В. И. Добренёв, А. И. Кравченко. — М. : Инфра-М, 2008. — 688 с.
6. Роик В. Д. Основы социального страхования: организация, экономика и право [Текст] / В. Д. Роик. — М. : Издательство РАГС, 2007. — 456 с.

V. Lavrukhin

SOCIAL PROTECTION AS A PART OF SOCIAL PUBLIC POLICY: THEORETICAL ANALYSIS

The article analyzes the category of «social protection», defines its structure and place in social public policy. The theoretical approaches to formation of social protection system are examined as well as components of social protection are considered.

Key words: social protection, system, state, social policy, public administration.